

Юрій Шайгородський

АНОМІЯ ЯК СУСПІЛЬНИЙ І ОСОБИСТІСНИЙ ФЕНОМЕН

Стаття присвячена проблемам формування системи цінностей у сучасному українському суспільстві. Для аналізу ситуації, що склалася, автор пропонує застосувати теорію аномії, використання якої є перспективним з огляду на те, що українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму». Пропонуються шляхи подолання такого стану.

Ключові слова: аксіологія, суспільні цінності, аномія, ціннісні орієнтації.

Shaigorodskiy Y. Anomie as a social and personal phenomenon. The article is devoted to the problems of the forming of value system in modern Ukrainian society. For analysis of this situation the author offers to apply anomie theory. He considers its use to be prospective, because Ukrainian society is still in a condition of so-called value «vacuum». The author offers the ways to overcome such a condition.

Key worgs: aksiology, socialn values, anomic, volye orientations.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісна парадигма. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством у цілому. І навпаки – ціннісна розбалансованість дестабілізує систему, породжує невпевненість, катаклізми, страх, потрясіння, зрештою – руйнує її. У країнах, які тільки-но стали на шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, а нерідко – посилюються і поглиблюються тенденції ціннісних розколів.

Українське суспільство зазнало кардинальних структурних зрушень через руйнування існуючої впродовж десятиліть ціннісної системи. Суспільні трансформації привели не лише до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Контрастних форм набули соціальні деформації. Хворобливий, часто суперечливий процес докорінної переоцінки всієї сукупності цінностей зумовлює труднощі адаптації особистості до вимог нового часу.

З часів Г. Ріккєрта та Г. Лотце цінності сприймаються як своєрідний «логічний кристал», завдяки якому є можливість зрозуміти глибинні процеси, що відбуваються у тій чи іншій соціальній системі, виявити їх суть. Аналізуючи систему цінностей, на які орієнтується більшість населення держави, саме за допомогою призми «ціннісного кристалу» можна знайти відповіді на одвічні питання: куди і якою дорогою ми йдемо, що чекає на наше суспільство – злеті чи падіння, розквіт чи стагнація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремлення невіршених раніше частин загальної проблеми. Дослідники виокремлюють кілька основних етапів ціннісних трансформацій, що відбувалися протягом останніх десятиліть [1, с. 7–19; 2, с. 15–29; 3, с. 153–165 та ін.]. Точкою

відліку, як правило, вважається система цінностей радянського суспільства. Починаючи з кінця 1980-х років, відбувається переосмислення як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства таких понять, як держава, свобода, гроші, особистість, демократія, право тощо. Під впливом кардинальних суспільних змін переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується новими, але ще мало усвідомленими «образами»: свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом наповнюються і такі цінності, як відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

Для 1990-х років характерним стало розмежування політичних еліт, створення впливових економічних угруповань. Посилилися процеси матеріальної поляризації. Виявилися ціннісні розколи на національному та етнічному ґрунті. Цінності того періоду класифікуються переважно як інтегруючі чи дезінтегруючі. Їх особливістю вважається одночасна «різновекторність». Це означає, що такі цінності, як освіченість, професіоналізм, справедливість, чесність, порядність, можуть і об'єднувати, і роз'єднувати людей [4, с. 20–31; 5].

Разом з тим, саме цей і, багато в чому, наступні періоди суспільного розвитку характеризуються незбалансованістю політичних, економічних, моральних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій. Уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, моральність і аморальність набувають фрагментарності і «використовуються» задля досягнення власних або групових інтересів. Для визначення такого «розбалансованого» стану соціальної системи Е. Дюркгеймом введено, а Р. Мертоном [6, с. 299–313] та Е. Фроммом розвинуто поняття аномії.

Аномія (з давньогрецької – беззаконня, відсутність норм) – стан суспільства, що характеризується розпадом системи суспільних цінностей, відсутністю чітких правил і норм поведінки, коли стара ієрархія цінностей руйнується, а нова ще не склалася. Цей стан породжує моральну нестійкість особистості, дезорганізує суспільні структури, порушує суспільну рівновагу. За такого стану суспільства значна частина його членів, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, ставляться до них негативно або байдуже [7].

XX століття, з його війнами і революціями, змусило науковців звернутися до дослідження впливу соціальних змін на психіку особистості. Зокрема, й наукові висновки Е. Дюркгейма були пов'язані із виявленням причин самогубств. Сучасні дослідники все частіше зверталися до вивчення впливу на великі групи населення мікросоціальних стресових ситуацій, соціально-політичних проблем. Саме з трансформаційними процесами, станом суспільства пов'язується поширення й посилення депресивних станів людей, суттєве зростання психічних розладів, що спостерігаються протягом останній десятиліть в постсоціалістичних країнах [8, с. 42– 43].

Р. Мертон вважав, що аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягнути приписуваних цілей встановленими суспільством засобами. Пристосування до аномії відбувається різним способом. Науковець виділив п'ять моделей адаптації особистості до суспільних вимог, залежно від ступеня сприйняття пануючих цінностей. У разі аномії індивід «випадає» з життєвого ритму, втрачає здатність пристосовуватися до нових вимог суспільства; втрачаються чіткість норми і правила поведінки; руйнуються суспільні цінності; маргіналізуються окремі суспільні групи. Серед головних причин аномії – втрата звичних функцій інститутами і групами, які є проміжними ланками між індивідом і державою [6, с. 299–313].

Аномія виявляється, передусім, у падінні моралі, у втраті «еталонності» ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до закону, у поширенні правопорушень і жорстокості. Очевидно, застосування теорії аномії для аналізу сучасної ситуації є перспективним з огляду на те, що українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів.

На нашу думку, вихідними на шляху подолання аномічного стану мають стати культурні і моральні цінності. Адже цінності – це своєрідний «культурний код». Кожна культура породжує власну ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна самосвідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси.

М. Вебер наголошував на тому, що цінності є фундаментом мотивації поведінки людей, основою цілісності соціальної системи. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу стосовно того, що є моральним, що вважати цінністю, а що ні, може розглядатися як стабільна система, оскільки ліквідується головне джерело протиріч, які породжують нестабільність, катаклізми, потрясіння [9]. Аналізуючи ціннісні проблеми кризового соціуму, М. Лапін виокремив такі групи цінностей: інтегруючі – за допомогою них здебільшого консолидується поведінка суб'єктів (на рівні національної ідеї); сенсу життя – вони визначають цілі буття, людської сутності, цінності волі, правди, краси; вітальні – ціннісні судження, необхідні для збереження й підтримки повсякденного життя, здоров'я, безпеки, комфорту; інтерактивні – цінності міжособистісного спілкування; ідентифікації й соціалізації – вони визначають процес формування особистості [10, с. 151–162].

Разом з тим, моральні цінності є системотворчими. Причому їхнє значення підсилюється саме в періоди трансформацій, коли настановлення, переконання, ідеї переглядаються і переосмислюються. «Мораль оцінює, оцінюючи, – пізнає». Ось той розподіл функцій, що відрізняє її від інших форм суспільної свідомості, та особлива послідовність психологічних механізмів, властива саме моральній свідомості.

Моральні норми закладені в самій природі людини і проявляються у тій чи іншій життєвій ситуації. Мораль – система цінностей і норм поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства. Вона виникає й розвивається у зв'язку з потребою суспільства регулювати поведінку людей у різних сферах їхнього життя і вважається одним із найдоступніших способів осмислення складних процесів суспільного буття [11, с. 33– 40].

Корінною проблемою моралі є регулювання взаємин та інтересів особистості й суспільства. Відповідати народним сподіванням може лише той державний устрій, у якому і право, і мораль перебувають у найтіснішій взаємодії. Звичайно, це ідеальна модель держави; реально вона практично нездійсненна. Справа в тому, що скільки існує людина, скільки існує держава, стільки ж існує і протиріччя між належним і чинним як у моралі, так і в праві.

Однак право і мораль мають спільні ознаки. Головна полягає в тому, що вони є складовими культури суспільства, ціннісними формами свідомості, мають нормативний

зміст і слугують регуляторами поведінки людей. Право й мораль мають спільне соціальне, економічне, політичне підґрунтя суспільства, служать спільній меті – узгодженню інтересів особистості й суспільства, захисту громадського порядку. Спільність права і моралі доповнюється спільністю їх функціонального значення. Право і мораль формують еталони й стандарти ціннісно-нормативних орієнтацій суспільства. Приписи права та моралі з'являються в процесі людської діяльності, створюючи «єдиний ряд спілкування», здобуваючи внаслідок багаторазової повторюваності нормативний характер і виступаючи регуляторами поведінки людей.

Норма є соціальною характеристикою поведінки особистості. Норми тісно пов'язані з цінностями. Здебільшого вони навіть ототожнюються (коли йдеться про соціальні норми). У такому разі норма розглядається як різновид цінності (соціологи, класифікуючи цінності, виокремлюють «цінності-норми» [12, 13 та ін.]. Щоправда, норма є раціональним і формалізованим регулятором поведінки людей, який вони одержують ззовні – з традиції, морального кодексу, релігійних настанов, мовних правил, правил поведінки, юридичного закону тощо.

Зміна соціальних умов призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам. Через адаптацію відбувається процес сверідного пристосування до нової реальності, без якого не можлива її модернізація.

На думку доктора філософських наук Є. Головахи, соціальне мікросередовище останніми роками виконує вкрай важливу для збереження стабільності суспільства функцію соціально-психологічної й моральної підтримки, пом'якшуючи стреси, спричинені соціально-економічною кризою, руйнацією традиційного способу життя і трансформацією ціннісно-нормативної системи [14, с. 11]. Проблема полягає в тому, що переважання таких взаємин у соціумі може стати відчутною інституційною перешкодою для розвитку демократичного суспільства, в тому числі й інститутів влади, оскільки громадяни за таких обставин здебільш піддають сумніву їх легітимність і внаслідок цього дистанціюються від них.

Отже, доводиться визнати, що в політично-ціннісній палітрі українства чимало «кольорів» сумніву, недовіри, розчарування тощо. Якщо розглядати деякі традиційні політичні цінності, зокрема свободу і справедливість, то можемо спостерігати їх негативні відтінки, а саме:

- неповноцінність демократичних прав і політичних свобод громадян, певна їх ілюзорність, жорстка залежність від ринкових (економічних) умов;

- несправедливий розподіл благ, колосальна майнова диференціація населення, економічний вплив на прийняття судових рішень, залежність правових дій від політичної волі;

- певний відступ від моральних норм і принципів заради одержання прибутків, знецінення людських стосунків, посилення агресивних, насильницьких, загалом аморальних тенденцій.

Виокремлюючи як шляхи подолання аномії на особистісному і суспільному рівнях цінності культури і моральні цінності, невідворотно маємо аналізувати консолідуючі можливості соціального й політичного міфу. Адже поєднання в масовій свідомості традиційних і нових цінностей слугує підґрунтям для розвитку соціальної міфотворчості. Більше того, міфи, як своєрідне уособлення та символічне відображення основних цінностей суспільства, покликані об'єднувати населення навколо подій і процесів, які відбуваються в країні.

Науковці [15, 16, с. 149–166 та ін.] визначають кілька міфів, які найчастіше використовуються політичними акторами в періоди суспільних змін. Серед них: міф про свободу, демократію та особистісний політичний вибір громадян; міф про незаангажованість та об'єктивність основних політичних інститутів – парламенту, президентської влади, органів суду тощо; міф про соціальну рівність, про вирішення суспільних конфліктів; міф про неупередженість засобів масової інформації, які формують певні стереотипи громадської думки тощо.

З одного боку, міфи є досить динамічними формами суспільної свідомості. Вони можуть народжуватися, зникати і знову з'являтися залежно від суспільних потреб. З іншого боку, міфи – це досить усталені структури, зважаючи на:

- взаємообумовленість міфу та масової свідомості (міф створюється і поширюється масовою свідомістю, остання використовує міф як свою складову);

- специфіку суспільної свідомості як такої (усталеність стереотипів, що значною мірою впливає на характер сприйняття міфу та поведінку людей);
- постійний інтерес до політичних подій (зазвичай без аналізу їх міфологічної складової);
- усвідомлення можливості надавати сенс власному існуванню за допомогою міфів [17].

Останнє особливо важливо в періоди ціннісних трансформацій. Це добре розуміють міфотворці, коли активно використовують ціннісну складову для маніпулювання масовою свідомістю. Йдеться, зокрема, про регулювання цінностей, коли, залежно від обставин, політики апелюють до «прагматичних» чи «гуманістичних» ідеалів. Традиційно спрацьовує так звана ідеалізація цінностей, спрямування їх на майбутнє (поколінь, соціальних груп, країни в цілому) та абсолютизація цінностей (використання в промовах, передвиборчих програмах певного набору загальнолюдських цінностей, які є актуальними за будь-яких політичних обставин – свобода, справедливість, патріотизм, мир тощо).

Підґрунтям для створення міфів слугують також ідеологічні орієнтації. Міжпартійна конкуренція будується за принципом обіцянок щасливого життя. Причому способи досягнення «ціннісного раю» в сучасних політичних акторів мало чим відрізняються. Про це свідчить програмова риторика політичних партій, яким притаманна ідеологічна невизначеність, або, точніше, ідеологічна уніфікація. На жаль, запропоновані програми не завжди виконують функцію ідеологічного оформлення сутності та інституціоналізації суспільних інтересів. Крім того, сучасні технічні засоби комунікації позбавляють ідеологію значення головного знаряддя політичної мобілізації – на зміну ідеологам приходять політтехнологи. З атрибуту ідеологія перетворюється на необхідний, але не надто функціонально корисний елемент партійної діяльності. Однак чинники, що зумовлюють «факультативність» ідеології в житті українських партій, мають свою специфіку. Йдеться про те, що конфігурація простору електоральної конкуренції не сприяє посиленню ролі партійних програм.

Маніпулятивною складовою сучасної соціальної й політичної міфотворчості є також різні ціннісні обмеження суспільних та індивідуальних інтересів. Політична історія нашої країни різних часів та багатьох інших країн (Німеччина, Японія, Китай тощо) демонструє приклади самообме-

ження в ім'я національного відродження та оновлення. Політики пропонують громадянам відкласти задоволення своїх потреб на невизначений термін, тобто «затягнути паски» до кращих часів. Так званою складністю поточного моменту можуть бути ціннісно виправдані навіть різні види примусу. Так, тоталітарні режими широко використовували терор і репресії, знаходячи виправдання та маскуючи подібні дії політичних суб'єктів.

Соціальні потрясіння і кризи, ціннісна невизначеність посилюють у суспільній свідомості прагнення певного спрощення, побудови зрозумілої і універсальної моделі світосприйняття. За такої ситуації міф, як слушно зауважують В. Лисенко і В. Вірний, звертаючись до суспільного несвідомого, до архетипів, виступає тим самим ілюзорним образом, що систематизує в суспільній свідомості сприйняття суперечливої реальності. За реальність береться міф, вона (реальність) віртуалізується. Кожна політична сила – чи то у прагненні знищити опонента, чи то у прагненні відновити свої втрачені позиції – активізується на ниві міфотворчості [18].

Висновки. Узагальнюючи викладене, варто підкреслити:

- суспільні зміни, що відбуваються протягом останніх десятиліть, призвели не лише до зламу існуючих економічних, політичних і культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Стан суспільства набув аномічних ознак;

- для аналізу сучасної ситуації є перспективним застосування теорії аномії з огляду на те, що українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів;

- серед шляхів подолання аномії варто виокремити адаптивні можливості культурних і моральних цінностей;

- процеси, що відбуваються в суспільстві, актуалізують потребу піднесення самоцінності особистості, індивідуальності. Для науки та практики це означає посилення уваги до розвитку особистості, її індивідуальних особливостей, обґрунтування та реалізацію комплексу таких умов, які сприяли б формуванню активної соціальної та моральної позиції, ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям сучасного суспільного розвитку;

- конкретна соціально-політична ситуація, цілі й очікування масової свідомості можуть потребувати нових позитивних

міфологем, які дозволяють заповнити ціннісний вакуум новими духовними дороговказами. Останні можуть згодом стати реальним підґрунтям для формування нової ціннісної парадигми. Зрештою, соціальний і політичний міф стають елементами моральної орієнтації людини в суспільному просторі.

1. Балакірева О. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. Балакірева // Український соціум. – 2007. – № 2 (19).

2. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски теории / В. Я. Гельман // Полис. – 2001. – № 1.

3. Пилипенко В. Людина за ринкових умов: вербальна поведінка та оцінка реформ / В. Пилипенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. .

4. Горяинов В. П. Эмпирические классификации жизненных ценностей россиян в постсоветский период / В. П. Горяинов // Полис. – 1996. – № 4.

5. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М.: АСТ, 2006.

6. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М.: Прогресс, 1966.

7. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм. [Пер. с фр. с сокр. Под ред. В. А. Базарова]. – М.: Мысль, 1994.

8. Александровский Ю. Социальные катаклизмы и психическое здоровье // Ю. Александровский. - Наука и жизнь. – 2008. - №1.

9. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; [Пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко]. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

10. Лапин Н. И. Ценности в кризисном социуме / Н. И. Лапин // Ценности социальных групп и кризис общества / Отв. ред. Н.И. Лапин. – М.: ИФ АН, 1991.

11. Шайгородський Ю. Ціннісний вимір політичної реальності / Ю. Шайгородський // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 5 (49).

12. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб.: Петрополис, 1997.

13. Тюрина В. А. Ценностные ориентации / В. А. Тюрина, Е. Д. Научитель. – К.: ООО «Международное финансовое агентство», 1998.

14. Головаха Є. Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994–

2003 років / Є. Головаха // Українське суспільство – 2003: соціологічний моніторинг. – К., 2003.

15. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. [Пер. с франц]. – М.: Мысль, 1980.

16. Филиппова Т. Мифы «верхов», мифы «низов». Природа контакта / Т. Филиппова // Мифы и мифология в современной России. – М: Фонд Ф. Науманна, АИРО–XX, 2003.

17. Политология / Под ред. М.А. Василика. – СПб.: Издательский дом «Бизнес-пресса», 1999.

18. Лисенко В. Символи позбавляються шат, або Руйнування політичних міфів / В. Лисенко, В. Вірний // Персонал. – 17–23 листопада 2006 р. – № 46 (197). – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/197/1449.html>